

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. V св. 1-2

БЕОГРАД 1953

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
1. <i>Свеш. Георгијевић</i> : Лингвистика у књижевности	1
2. <i>Св. Николић</i> : О грађењу сложених скраћеница у нашем савременом књижевном језику	9
3. <i>М. Стевановић</i> : Род и облици промене сложених скраћеница	18
4. <i>Св. Предић</i> : О грађењу и транскрибовању неких речи латинског порекла	27
5. <i>М. Павловић</i> : Значења и варијанте значења придева <i>ваздушаст</i>	35
6. <i>В. М. Мићовић</i> : О изразима <i>мачи гребештаци</i> и <i>гребешко гвожђе</i> у народним песмама	45
7. <i>Г. Шкриванић</i> : Прилози за разјашњење извесних назива оружја у народним умотворинама	52
8. <i>Милка Ивић</i> : Енклитички облик личне заменице као знак модалности	61
9. <i>М. С. Лалевић</i> : Обрада промене значења речи	65
10. Језичке поуке	75

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Секретар Уређивачког одбора — Бранислав Милановић

Научна Рибна

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
БЕОГРАД 1953

Штампарија и књиговезница Српске академије наука, Космајска бр. 28

Језик у школи

ОБРАДА ПРОМЕНЕ ЗНАЧЕЊА РЕЧИ

Реч добија своју пуцоћу тек у реченици. Њена динамична активност настаје тек у реченици. Ако су ученици правилно схватили то основно питање функције речи у реченици, лако ће даље улазити и у друга питања. Већ је обрађено значење речи, шта која реч значи самостално употребљена; зна се и функција речи; једне су предодређене да буду именована предмета, друге именована особине, треће казују дејство, четврте су одношајне, пете везивне и сл. Већ се запазило да рецимо у функцији субјекта може иступати ма која врста речи и ма који њихов облик узет номинално. Из тога се извело да речи кроза своју функцију прелазе из једне категорије у другу, вршећи функцију која није дотле за њих била карактеристична. Запазили смо да именица, као смостална реч, може преузети службу детерминативну, постати детерминативна својом функцијом. Уп.: Павле је ученик, где је *Павле* субјекат, тј. независна реч у независном облику и у независној функцији; *ученик* — независна реч у независном облику и зависној функцији (име у предикату). — Професор Јовановић је разредни старшина, где је *Јовановић* субјект, тј. независна реч у независном облику и у независној функцији; *професор* — независна реч у независном облику и у зависној функцији (атрибутска апозиција); *разредни старшина* као синтагма независна реч (именица са својим атрибутом, придевом) у независном облику и зависној служби (име у предикату којим се ближе одређује субјекат) јер се њома ближе одређује субјекат. — А за коју је врсту речи карактеристична

детерминативна служба? — За придевске речи (тј. за све речи с придевским особинама — које казују особине, својства, припадност, које имају трородност, промену и сл.), тј. за придеве, придевске заменице и променљиве бројеве. То значи да и саме именице у детерминативној служби постају у извесном правцу придевским речима иако нису способне да прилагођавају свој род именици коју одређују. Особина је именице да има један род, док је особина придева да има баш три рода — управљајући се својим обликом према именици коју детерминише, а која може бити мушког, женског итд. рода. — Именица је, дакле, службом постала придевском речју, али се обликом није прилагодила, па ту имамо само један степен приближавања и мешања речи и њихових значења кроз њихове функције.

Посматрајмо придев. — Он је предодређен да буде детерминативна реч. То проистиче из његова значења, његове семантике. Али придев може иступити у реченици и у друкчијој служби. Ученици се подесним примерима уводе у те преливе значења, који настају из службе речи у реченици. Све док реч има детерминативну службу, она је придевског карактера. Али и таква, придевска реч може функцијом презети на себе друкчију улогу, па на тај начин бити на прелазу у другу врсту речи. Живот се речи очито огледа у овим преливима значења. Придев прелази потпуно или делимично у какву другу врсту речи. Наводимо примере и вршимо анализу: Дошао је *стари* човек. — Придев *стари* овде је у правој, својој главној служби и с основним значењем: казује особину човека, те је одредбена (детерминативна) реч; стоји као атрибут. Али се може за човека који је стар рећи и само: Дошао је *стари*. — Шта ту имамо? — Субјекат је *стари* (а у предњем примеру је то био атрибут). Али тај субјекат, дакле поименичена реч, реч која је кроза своју (субјекатску) функцију постала именовањем лица с одређеном особином а не саме особине (*стари човек — стари*), тај је субјекат задржао свој придевски облик — одређени вид или облик. Тако ће тај поименичени придев сачувати своје формалне особине придевске, али ће смислом бити у свему именица, именовање лица, дакле оно што је карактеристично за именицу. Мо-

жемо рећи и: Дошао је *старац*. Овде *старац* значи што и *стар човек*. Али ту није довољно одређено лице: зна се само да је неки, уопште *стар човек*. Али који је то човек, ми поближе не знамо. Међутим, из реченице: Дошао је *стари човек* — или: Дошао је *стари*, јасно нам је на којег се човека мисли. Ту више није ма који човек с особином да је стар него је то једно одређено лице, човек који је стар, али и који нам често долази, кога добро знамо, кога чак и зовемо само: *стари*. *Стари*, дакле придев у одређеном облику (виду), потпуније опредељује лице на које се односи него што то чини синтагма *стари човек* или *стар човек*. Ученици ће с малом нашом помоћи лако запазити да је најнеодређеније опредељење *стар човек*, нешто више опредељено *стари човек* односно *старац*, најопредељеније је *стари*. Јасно ће бити из овога да је сам придев у одређеном облику способан да преузме функцију именице, да буде оно што је карактеристично за именицу, — субјекат, објекат и сл., дакле све оно што може бити сама именица. Тако развијамо анализу: Видео сам *старог*. — Запажамо да је најопредељеније казивање самим одређеним обликом придева, дакле: Дошао је *стари*.

Придев је, дакле, у свему преузео функцију именице, али је сачувао свој облик. Овде имамо непотпуно прелажење из једне категорије у другу. То се запажа и у другим службама придева на прелазу у именицу: Видео сам *малог*. Ту је придев у одређеном облику *мали* употребљен у функцији објекта — *малог*. То је исто као да сам рекао лицима која добро познају тог малог: Видео сам *малишана*. *Малишан* је једно одређено лице, а и *мали* исто тако. Овде је то објекат, дакле зависна служба самосталне речи у зависном облику.

Идемо даље. — Узимамо пример: *Хрватска* је лепа земља... — Реч *Хрватска* је именица. Нико при површном гледању и не помишља на шта друго. Али кад уђемо у анализу речи, њена облика и значења, запазићемо нешто друго. Кад ученицима објаснимо да је то било некад: *хрватска земља*, па се потом скратило само на ону спецификацију, на одредбеницу, на оно што је у одређивању земље ново, —

тек тада ће се запазити како је придев *хрватска* примио особине онога што је као придев одређивао: *хрватска земља* — *хрватска* — *Хрватска*. Дакле, придев као атрибут преузима значење именице и постаје именицом, што се и у писању, као секундарним начином, обележава великим словом. Али посматрајмо облик те „именице“, управо тог поимениченог придева. Кад узмемо ту реч у којем другом облику, запажамо да и даље чува придевску промену, да је, дакле, обликом придев: *Хрватска* — *Хрватске* — *Хрватској*... — Опет имамо непотпуно прелажење: придев је остао у свом придевском облику, али је функцијом, кроз функцију, променио значење и постао именицом.

Настаје питање: Па како сматрати ту реч? — Придевом или именицом? — По облику придевом, по служби именицом. Па потом и значењем саме речи то постаје именица. — Дакле: именица која је постала од придева, али сачувала свој придевски облик, а добила именичну службу, па потом и именичко значење. Ничега у томе нема чудноватог, парадоксалног. Ученик мора и у томе увидети како се врше померања значења речи...

Прелазимо на даља излагања. — Узимамо други пример: *Петокрака* је била извезена на застави. — Шта је овде субјекат? — *Петокрака*. — А шта то значи: *петокрака*? — То је *звезда петокрака*. — Ту имамо синтагму: *петокрака звезда*. Придев *петокрака* као ознака, спецификација звезде преузима значење именице, означава звезду, постаје именицом као ознаком предмета. То је у свему служба именичка. Покушавамо да извршимо и анализу различних облика те речи придева-именице *петокрака*. Мењамо: *петокрака звезда*, од *петокраке звезде*, на *петокракој звезди*, с *петокраком звездом*... (Разуме се, узимамо не такву промену, као парадигму, него вршимо комбинације у реченицама, особито ако се ствар ради у млађим разредима, рецимо још и у трећем, али вероватно већ у четвртном разреду, а особито у старијим разредима, — може се узети и сама парадигма; примери у реченицама не морају бити и овде, за све баналне случајеве, него само као рекапитулација онога што се већ добро зна,

чиме се поуздано влада). Али запажамо да се реч *петокрака* јавља и у промени на особитији начин: Говоримо о *петокраки* поред о *петокракој*. — Шта ту запажамо: *петокракој* — *петокраки*? Из тог односа запажамо у једном случају придевску, у другом именичку промену. Да ли је значење у та два случаја исто? — Да, или готово исто. У потсвести говорног лица једном одлучује моменат у прилог придева, па се узима придевска промена. Томе помаже још и континуирана употреба придева *петокрака*: *петокраке* — јаке, *петокракој* — јакој итд. У другом случају преовлађује други моменат: реч се схвата правом именицом, па се тако и третира: *петокрака* — *кука*, *петокраке* — *куке*, *петокраки* — а не *петокраци* јер се осећа веза с петокраком. Зашто нисмо узели обичнију именицу: мајка, рука и сл.? — Баш зато што је то реч ређа у употреби, што је њена промена с особеностима — да не мења *к* у *ц*, пред старим *-и*. *Петокрака* употребљено као именица у потпуности је прешла и значењем и обликом у именицу, па имамо: *петокрака* — *петокраки*, *петокраком* и сл.

Наводимо и пример *класна*. Некад се наставница као разредни старешина звала *класна*. То је *класна* професорица, управница у класи, разреду. Слично се десило и с том именицом као с именицом *петокрака*. Имали смо промену: Дошла је наша *класна управница*, — ту је *класна* одредбеница именице *управница*. И то је придев. Али се чешће говорило: Дошла је наша *класна*. — Ту већ имамо субјекат именицу *класна*. И тај субјекат има свој атрибут: *наша*. Ако бисмо употребили ту поновљену именицу у којој другој функцији која би захтевала облик који је карактеристичан за именичку а не за придевску промену (напр. датив), имали бисмо: Дао сам *класној-класни*... Одиста, кад у језичком осећању превагне облик *класној*, знак је да смо реч схватили као придев који је у служби именице, али је сачувао облик придевски (падеж). Ако пак у свести говорног лица превагне осећање именице, употребиће се облик *класни*. Шта то значи? Можемо ли по вољи употребљавати овај и онај облик? — Можемо. Можемо стога што се баш у томе

манифестује да ли је говорно лице осећало ту реч именицом или придевом. Ништа не смета што ћемо остати и овде у анализи као по средини: може једно, може и друго. Али ученике треба непрекидно уводити у разумевање, у мишљење у језику и о језику. Они ће баш овде запажати да је језик особита материја која се непрекидно креће, развија, помера. Та двострукост показује да је реч у току, у процесу мењања значења или да је већ променила значење, а да тек затим долази прелаз у облик који је особит, именички. — Ученици ће лако схватити из упоређења примера прелаза придева *петокрака* — *класна* како се једној речи дају веће могућности прелажења из једне групе у другу, док се то другој не омогућава. Зашто нам је већ помало необична промена *класна* — *класне* — *класни*? Некад је то била обична, нормална форма те промене именице *класна*. Сад се готово и не чује, па ћемо задржавати облик који има придевско значење, дакле, и придевски облик, док се све чешће одлучујемо за именичну промену: *петокрака* — *петокраки* итд. — Употреба утврђује облик.

Ученици треба да из овога појме како се богати фонд речнички једне категорије овим прелажењем, али исто тако треба да знају да на тај начин не сиромашни ни онај фонд речи из кога се прелази. То је прелажење обично само преливање, разгранавање значења, умножавање, развијање и богаћење језика. Тако се језик подмлађује и развија. То подмлађивње, како се види, може бити стварањем или извођењем нових речи, али исто тако и простим прелазом из једне категорије у другу, задржавајући нешто од онога што је карактеристично за категорију из које се прелази, а примајући оно што је карактеристично за категорију у коју се прелази, али може бити и потпуног прелажења — и значењем, као примарним моментом, и обликом, као секундарним . . .

Потом узимамо именице и њихов однос према другим речима. Запазили смо да именица може бити у зависној служби: као атрибут, као име у предикату, као апозиција — у номинативу, независном облику, али то може бити и кроза

своје зависне облике без предлога или с предлозима. Али именица може и номиналним, називним обликом постати зависном речју, одредбом количинском и сл. Тако имамо: Дошла је сила људи. Каква је служба именице *сила*? — Но ме се одређује количина људи, дакле — то је количинска служба. Значи исто што и: *много*. Потом: Он све ради *силом*. — Ето опет зависног падежа *силом*. Он значи начин, па је то већ прилошка одредба за начин. — Он долази у зору — у зору је додаток прироку, прилошка одредба за време. То је веза зависног падежа (акузатива) с предлогом, а с прилошким значењем. Можемо исто то рећи и: Он долази *зором*. Овде је инструментал без предлога с истим значењем: казује време вршења радње глаголске, има прилошко значење. — Или: Она ради и *дању* и *ноћу*. — *Ноћу* је инструментал, али са значењем временске ознаке, прилошке одредбе за време. Нама је познато како је постао облик *ноћу*: *ноћ-ју* > *ноћу*. То је јасно. Али имамо облик *дању*. А то је именица мушког рода. Без наставка је. Према томе, наставак би за инструментал био *-ом*: *дан-ом*. А овде имамо *дању*... Аналогија: према јменици *ноћ* овде имамо наставак *-ју*: *дан-ју*, што се јотује, па имамо: *дању*. Откуд та аналогија? — Именице *дан* и *ноћ* казују две половине или два дела временског термина од 24 часа; употребљавају се паралелно, а и значењем су везане. Отуд се облик инструментала од *дан* приклонио облику инструментала *ноћ*: према *ноћју* имамо *данју*, па даље: *ноћу* — *дању*. А значење је оба та инструментала у свему једнако — временско. То су већ прави прилози, само изведени од инструментала. Ето како служба речи нивелише и уједначује облике и мења им значење...

У овом смислу можемо навести и многе друге примере, као прилоге: *горе*, *доле*, *међу*, предлоге: *чело*, *врх*, и то су просте именице без предлога а с прилошким односно предлошким значењем. Потом наводимо и различне сложене предлоге од предлога и именице, као: *уврх*, *подно*, *сврх*, *садно*, *поврх* и сл., па прилоге настале од различних веза: *убрзо*, *наизглед*, *наоко*, *слеђа*, *уочи* и сл., где ће ученици и сами

под наставниковим руковођењем лако улазити у питање и објашњавати различне преливе и прелазе из једне у другу категорију. На пробраним се текстовима сами ученици вежбају и одређују путеве и начине прелажења једне речи у другу врсту.

Потом се обрађују и други прелази из једне категорије у другу. Ту су заменице: *све, шта, нешто, ово* и сл. Наводимо само карактеристичне примере који би се могли узети у анализу: Слегло се *све* село — заменица, придевска одредба именице *село*; Дете *све* плаче — прилог, одређује време вршења радње глаголске као увек, стално, непрекидно; *Шта* читаш? — заменица у именичној служби, у значењу: Коју ствар читаш?; *Шта* имаш лепих књига! — ту већ нема горње именичко-заменичко значење него друго, као кад бисмо рекли: *Колику количину* имаш лепих књига! или само: *Колико* имаш лепих књига! Видимо да ту није питање него чуђење, узвикивање... И даље: *Имам нешто* новаца... Овде *нешто* има значење као: *мало*, дакле: *Имам мало* новаца.

Предње смо примере могли паралелно исписивати и анализовати прво право значење, потом оно приновљено, пренесено, којим реч прелази у другу категорију речи. Овде смо навели само пример с друкчијим значењем, али већ и ученици увиђају да је то служба друкчија него што смо раније имали у навођењу основног па новог значења. На тај се начин ученици вежбају у опрезности у анализи и тумачењу различних могућности прелаза речи из једне у другу категорију. — Напослетку: *Имам ово* деце, *то* стоке, *оно* јагњади и сл., где показне заменице *ово, то, оно* и сл. имају прилошко-именичку службу, што ћемо потврдити и тиме: те „заменице-прилози“ остају непромењене у таквој служби: с *ово* деце, од *оно* јагњади, с *то* књига, пред *оно* чељади и сл., као и с *много* и сл.

Даље, узимамо бројеве: *прво, други, треће, једно, друго* и сл.: *Прво*, ми ћемо о томе размислити, као: *Најпре, у првом реду*, ми ћемо...; али: *Ми ћемо прво* стићи, као: *Ми ћемо најпре* стићи, а све то према: *Ово је прво* село у раду на подизању просвете... — *Прво* и *прво*, ми вам поручујемо..., а *друго*, ви ћете по томе поступити како знате...

Наводимо и прелазе за прилог — предлог: *пре, после, близу, ван, около*. Узимамо примере карактеристичне за одређена значења: Он је дошао *пре* мене — предлог; Она је стигла *пре* — прилог. Значење је јасно: у првом примеру веза предлога *пре* с генитивом одређује време мога стицања а не сама реч *пре*; у другом примеру сама реч *пре* одређује време њена стицања. Овде се може указати и на разлику значења: *пре мене* — *пре*. Потпуније је опредељење временско у вези предлога с генитивом него што је самим прилогом. Ту се објашњава и служба тих речи: кад су с генитивом, то су предлози, а казују време или место; кад су наслоњене на глагол, кад одређују време или место радње глаголске узете саме, ове су речи прилози...

У вези с овим објашњавамо, управо можда само наводимо примере и пуштамо да сами ученици врше анализу: прилог — свезица. Ако се добро осећа значење речи и схвата прелаз једне категорије у другу, лако ће се запазити разлика у служби, у чему је и узрок прелазу једне речи из своје категорије у другу категорију. Дакле: *Где си спавао?* — Ја знам *где* си спавао. — *Како си дошао?* — Чуо сам *како* си дошао. — Потом наводимо примере и за речи *колико, куда, камо, откад, откуд* и сл. — Анализа само прва два примера показује да у првим случајевима имамо прилоге — чува се упитно значење, то су упитни прилози, они дају упитни смисао читавој реченици. Али у наредним примерима имамо сложене реченице, и на другом је месту иста прво наведена реченица у којој су те речи прилози, али сад већ исте речи немају упитног смисла, нису упитни прилози, изгубили су упитни садржај и упитну интонацију, а постали су просте везе реченица, дакле — то су свезице с прилошком нијансом. Видимо: првобитне просте упитне реченице сад су наслоњене на своје главне реченице и везане речима *где, како, колико, куда, камо* и сл., па су то свезице, а *пре* — то су били прилози, давали су реченици упитни карактер.

И тако даље. — Оваквих и сличних примера наћи ће се на сваком кораку. Ово увођење ученика у слободно анализовање смисла, садржаја и службе, функције — много по-

маже да их што пре и што лакше уведемо у суптилни садржај говорног изражаја. Ученици овлађују оним што је суштина у језику: циљ да се говорним изразом пренесе унутрашњи садржај нашем саговорнику, и то да се пренесе што је могуће тачније, непосредније, верније... Деца још у најмлађим разредима успевају да уђу у танане преливе, па су одиста поносна што и сама осећају како се истржу из формалног класификовања речи и њихових облика, а постепено увиђају како освајају језик као благо којим опште и са својим родитељима и са својим друговима, а не само у школи...

М. С. Лалевих